

Диалектните фразеологизми в българския език

Емилия Недкова

Abstract: Dialect Phraseologisms in Bulgarian: *This paper is an attempt at classifying the dialect phraseologisms in Bulgarian from the point of view of the dialect words they contain and their peculiarities.*

Key words: *Dialect Phraseologisms; Phonetic Dialect Units; Morphological Dialect Units; Word-formation Dialect Units; Lexical Dialect Units.*

ВЪВЕДЕНИЕ

Както е известно, почти 80-90% от фразеологизмите (= фразеологични единици = ФЕ) в езика ни са се формирали в разговорната реч. Друга по-малобройна част от българските ФЕ включва разнообразни по своята стилова и речева специализация единици: **диалектни, книжни, просторечни, фолклорни** (народопоетични) и **жаргонни**, като диалектната фразеология, взета заедно с жаргонната и фолклорната, се определя като **фразеология на специалните речеви сфери** [3, с.152].

По своята същност диалектните ФЕ трудно се разграничават от основното ядро – разговорните ФЕ в езика ни, тъй като границите между тях са твърде неопределени и размити. Основната причина за това може да се търси във факта, че от една страна, българският книжовен език се е формирал на народна основа и има сравнително кратък живот. От друга страна, такива ФЕ, които не се отличават с голяма честота на употреба в ежедневието, чрез произведенията на художествената литература стават достояние на по-широк кръг читатели и постепенно преминават в разговорния стил на книжовния език. Следователно, те не могат да се определят като извънлитературни (т.е. като не книжовни).

Според К. Ничева като диалектни трябва да бъдат разглеждани само онези ФЕ, които имат тясна употреба в езика или в няколко диалекта (*обземам глава 'обезглавявам някого'*), или съдържат диалектни думи в състава си (*тража пуйчо сирене 'искам да постигна нещо невъзможно'*), или имат диалектни фонетични особености (*баща нема, деда сака 'употребява се когато някой иска нещо невъзможно'*) [3, с.151].

ИЗЛОЖЕНИЕ

Един бегъл поглед към «Фразеологичен речник на българския език», С, т. I, II, 1974/1975 е достатъчен да ни убеди, че регистрираните в източниците диалектни ФЕ представляват съществен допълнителен резерв за обогатяване на книжовния ни език. Те се отличават с висока експресивна образност, притежават разнообразна тематична насоченост и свидетелстват за оригиналното мислене на народа – техен създател.

Същевременно диалектната фразеология като цяло остава все още слабо проучена в литературата [3, с.152].

Ето защо, като стъпка в тази посока, настоящата работа има и една съвсем конкретна цел – да бъде направен опит за класификация на диалектните ФЕ (ексцерпирани от «Фразеологичен речник на българския език») с оглед на наличните в състава им диалектни думи и особености. В речника не са включени ФЕ, които съдържат неясни по форма и значение за съвременния българин компоненти, както и компоненти, за които е невъзможно да се намерят определени съответствия в книжовния език, следователно те няма да бъдат обект на изследването

I. По определение диалектната лексика обхваща специфичните за даден диалект думи, които не са свойствени на книжовния език и са с териториално ограничено разпространение [1, с. 332-334].

Диалектизмите се различават от нормативно утвърдените думи в книжовния език по различни лингвистични показатели – **фонетични, морфологични, словообразователни и лексикални**. Съобразно с това ще обособим условно ексцерпираните диалектни ФЕ в четири основни групи:

1. ФЕ, съдържащи компонентни фонетични диалектизми

Фонетичните диалектизми се отличават само по някои от звуковете във формата си или по ударението спрямо книжовната дума. Срещаме ги като компоненти в редица ФЕ, например:

вѝдела (вм. *видяла*) вѝда свежървина риза 'за недобре изпрано пране'

грѐх (вм. *грях*) на орѐх 'употребява се, когато някой рискува да сгрѐши нещо'

гърми, вали, а не **трѐска** (вм. *тряска*) 'за мекушав човек, който много се кара, но не прави зло'

карам преко **пѝле** (вм. *полѐ*) и дѝле 'вървя, без да зная пътя'

Амин **Герге** (вм. *Георги*) 'употребява се, когато някой изкаже хубаво пожелание за нещо'

Както се вижда в някои ФЕ наблюдаваните фонетични особености (най-вече по отношение на ударението – срв. *грѐх на орѐх*) съдействат за постигане на определен звуков ефект, като се набляга освен на зрителни и на слухови възприятия, за да се акцентира картинно-изразителното, а оттам косвено и образно емоционалното им съдържание.

2. ФЕ, съдържащи морфологични диалектизми

Морфологичните диалектизми, т.е. такива, които се различават от книжовните думи по морфологичните си категории или по тяхното формално изразяване, се съдържат в състава на следните ФЕ:

Ами ако го очука **градѝ** (вм. *градът* – чл. форма) 'употребява се, когато някой прояви неувереност в добрия изход на нещата'

изпаднах **майци** (вм. *на майка* – падежна форма) из рѝце 'злочест съм'

едина (вм. *единия* – чл. форма) съжежѝ, другия посипѝ 'за хора с еднакви недостатъци'

като **фидан** (вм. *фиданка* – форма за ж. р.) у градина 'за девойка – много красива и стройна'

и други.

Прави впечатление, че някои диалектни ФЕ проявяват смесен характер – т.е. могат да съвместяват в състава си едновременно както морфологични, така и фонетични диалектизми.

Например в посочената по-горе ФЕ *изпаднах майци из рѝце* освен морфологичното изразяване на категорията падеж в думата *майци* е налице фонетична промяна, свързана с различното ударение в думата *рѝце* (срв. *книж. рѝцѐ*).

3. ФЕ, съдържащи словообразователни диалектизми

Словообразователните диалектизми се различават от книжовните думи по словообразователния си формант. Такива присъстват като компоненти в немалък брой диалектни ФЕ, обикновено без да се съчетават с диалектизми от друг тип.

Например:

глава и **възглаве** (вм. *възглавница*) 'съвсем близки приятели'

играя на **жумитарка** (вм. *жмичка*) 'не зная какво да правя'

иде ми **сръки** (вм. *отръки*) 'умел съм, сръчен съм'

зелен **откинат** (вм. *откъснат*) 'не е поумнял'

на гола мешина **кобуре** (вм. *кобури*) ирон. 'употребява се, когато някой няма необходимото, а иска нещо ненужно'

огън и **пламник** (вм. *пламък*) 'буен, темпераментен човек'

и други.

4. ФЕ, съдържащи лексикални диалектизми

Лексикалните диалектизми представляват синоними на книжовни думи от друг корен или пък семантично се различават от тях. Те, от своя страна, са три основни вида: **речникови**, **семантични** и **етнографски** (вж. Вътов 1995: 332-333).

4.1. ФЕ с компоненти речникови диалектизми

Речниковите диалектизми са наименования на общоприети реалии, за които в книжовния език се използват други словни означения (в ролята на синоними).

Сред ексцерпираните единици най-голям е броят на ФЕ, които съдържат като компоненти речникови диалектизми:

Например:

спори ми като на **желка** (вм. *костенурка*) през угар 'никак не ми спори'

обичаме се като кучето и **мачката** (вм. *котката*) 'никак не се обичаме'

имам си в **папуца** (вм. *обувката*) въгленче 'безпокои ме нещо'

и двете **ноги** (вм. *крака*) в един **папуц** (вм. *обувка*) ще обуе 'голям скъперник'

зобе (вм. *яде*) думите като череши 'много е сладкодумен'

женска **тетка** (вм. *леля*) 'за мъж – домошар'

за вълка **хоратим** (вм. *говорим*), а той в кошарата 'употребява се, когато неочаквано се появи някой, за когото говорим'

гаче (вм. *като че ли*) на книга го чете, приказва 'съвсем гладко, без запъване, приказва'

вардя (вм. *пазя*) хатъра някому 'отнасям се благосклонно с някого'

и **вако** (вм. *иначе*), и **тако** (вм. *така*) ‘за човек, който угодничи едновременно на две страни’

и на трън **колак** (вм. *хляб*) ‘голямо изобилие’

и много други

В редица ФЕ от този тип успоредно с речниковите диалектизми отново се откриват и други диалектни думи – с фонетични, морфологични или словообразователни различия спрямо книжовните думи.

Например във ФЕ *баща нема, деда сака (тражи)* едновременно са налице фонетични (*нема, деда*), морфологични (*деда*, вин.п.) и речникови диалектизми (*сака, тражи – иска*). Безспорно е, че във всички подобни случаи се подсилва диалектният характер на ФЕ и се постига определен експресивен ефект и емоционално-образна съдържателност.

4.2. ФЕ с компоненти семантични диалектизми

Семантичните диалектизми (като вид лексикални) са териториално ограничени значения на общоприетите, т.е. същите форми, употребявани в книжовния език, имат различно значение в диалектите.

ФЕ, които съдържат компоненти семантични диалектизми, не са често явление сред ексцерпираните единици. Такива са например:

дявола ме **изду** ‘поддадох се на лошите си инстинкти и извърших нещо лошо’
(срв. *издуя* = надъхвам, подстрекавам – диал.
издуя = увеличавам обема на нещо – книж.)

*

гоня **ким** ‘искам да отмъстя на някого’
(срв. *ким* = вражда – диал.
ким = растение – книж.)

Наличието на семантични диалектизми в състава на ФЕ в най-голяма степен подпомага пресъздаването на местния колорит, запазвайки автентичността на местния говор, но пък затруднява осмислянето на образността, а оттам и значението на ФЕ като цяло извън тясната им регионална употреба.

4.3. ФЕ с компоненти етнографски диалектизми

Етнографските диалектизми са названия на реалии, характерни за бита и живота на хората от даден регион, на които в книжовния език няма точни лексикални съответствия. Те присъстват в ограничен брой ексцерпирани ФЕ.

Например:

Преминава ми като на **кушле** ‘много лесно ми минава – обикновено за рана’
(срв. – *малко некръстено дете*)

*

на **лукобране**, ще платя ‘никога няма да платя’
(срв. – *брание на лук*)

и др.

Безспорно такива ФЕ, освен, че притежават значителен познавателен потенциал, показват зависимостта на произхода си от [2, с.78].

II. Извън обособените в посочените групи остават немалък брой диалектни ФЕ, които не съдържат компонентни диалектизми. Според «Фразеологичен речник на българския език» диалектният характер на такива единици се предопределя от

ограничената им регионална употреба. Разбира се, както изтъкват авторките на речника: «Трудно е да се определи даден фразеологизъм само като диалектен (особено ако се среща в художествената литература и се употребява и в разговорната реч, макар и от лица от определена говорна област» (Фразеологичен 1974: 19).

Диалектни ФЕ от този тип са:
билки дияря на баира 'безделнича'

бистър като боза ирон. 'мътен'

благ като мехлем на рана ирон. 'много лют, сърдит'

брада сива, глава дива 'упорит, инат човек'

гащи няма, гайда иска 'употребява се, когато някой иска нещо ненужно, а му липсва най-необходимото'

дъвча като с бабини зъби 'режа лошо'

и много други.

Такива ФЕ (поради липсата на диалектни особености в състава им) се доближават във формално отношение до книжовните единици, което ги превръща и в най-реалния резерв за обогатяване на книжовната фразеология.

Същевременно диалектни ФЕ от всякакъв тип изпълняват ролята на синоними или варианти на разпространени книжовни изрази, а това от своя страна, засилва възможностите за изразно обогатяване на книжовния език като цяло.

Например:

докарвам вода от девет воденици – диал. 'привеждам всички аргументи да докажа правотата си'

и

докарвам вода от девет кладенеца – книж.

докарвам вода от девет дерета – книж.

докарвам вода от деветдесет и девет реки – книж. (със същото значение)

*

знаят ме и камъните – диал. 'много съм известен'

и

знаят ме и кучетата – книж. (със същото значение)

*

знае Аврам де копае корени – книж. 'хитър, практичен човек, който извлича полза от всичко'

знае Петко дека е женското – книж.

знае Станка де има круши – книж. (със същото значение)

и

знае къде зимуват раците – диал. (със същото значение)

и други.

ЗАКЛЮЧЕНИЕ

В резултат на проведеното изследване се налагат следните по-важни изводи:

1. Разграничаването между диалектни и разговорни ФЕ в редица случаи създава затруднения поради неопределените и размити граници между тях и поради възможността диалектните ФЕ да преминават постепенно в разговорния стил на книжовния език.

2. За диалектни ФЕ се приемат само тези единици, които имат регионална употреба или съдържат в състава си различни диалектни думи и особености.

3. С оглед наличните в състава им диалектизми диалектните ФЕ могат условно да се обособят в четири основни групи: ФЕ с компоненти фонетични диалектизми; ФЕ с компоненти морфологични диалектизми; ФЕ с компоненти словообразователни диалектизми и ФЕ с компоненти лексикални диалектизми (а в техните рамки – речникови, семантични и етнографски диалектизми).

4. Нередки са случаите, когато в една диалектна ФЕ се наблюдава съвмествяване на диалектизми от различен тип, чрез което се засилва диалектният характер на израза и се постига определен експресивен ефект и емоционално-образна съдържателност.

5. Диалектните ФЕ могат да функционират като синоними и варианти на книжовни ФЕ, което най-ярко доказва големите им възможности като важен резерв за обогатяване на книжовния ни език.

ЛИТЕРАТУРА

[1] Вътов, В. Фонетика и лексикология на българския език. В. Търново, 1995.

[2] Недкова, Е. Фразеологизмите като знаци в езика на културата. Русе, 2011.

[3] Ничева, К. Българска фразеология. С., 1987.

Речници:

Български тълковен речник. Л. Андрейчин и колектив, доп. и прер. Д. Попов. С, 1994.

Речник на редки, остарели и диалектни думи в литературата ни от XIX, XX в. Ст. Илчев и колектив. С., 1998.

Фразеологичен речник на българския език. К. Ничева, С. Спасова-Михайлова и Кр. Чолакова. С., БАН, т. I и II, 1974/1975

За контакти:

Доц. д-р Емилия Недкова, Катедра *Български език, литература и изкуство*, Русенски университет "Ангел Кънчев", e-mail: enedkova@uni-ruse.bg

Докладът е рецензиран.

